

A véletlen megítélésének egyes elvi kérdései – különös tekintettel a technikai gondatlanságra

Bevezető

A gondatlan bűnözéssel foglalkozó kutatók, a rájuk épülő vagy mellettük kialakuló — főként kriminológiai, büntetőjogi, pszichológiai, szociológiai, pedagógiai — teóriák egyik „Achilles-sarka” a véletlen szerepének megítélése. A kérdés különösen exponált a széles nagyközönség, a „közvélemény” szeme láttára zajló közlekedés keretén belül, a közlekedési balesetek, konfliktus-szituációk, különféle szabályszegések megvalósulása esetén.

A gondatlanság egyéb területén folyó kutatások azonban azt bizonyítják, hogy a problémával éppúgy meg kell küzdeni más szférákban is. Különösen áll ez a megállapítás az osztársadalmi szempontból a közlekedési devianciánál sokkal nagyobb károkat eredményező üzemi és háztartási balesetek körére. A következőkben éppen ezért arra teszünk kísérletet, hogy a technikai gondatlanság egész területét szem előtt tartva kísérleljem meg a címben jelzett kérdéskörrel összefüggésben egyrészt a rendelkezésre álló ismeretanyagot egybefoglalni, másrészt saját álláspontomat kifejezni.

A probléma legélesebben kétségtelenül a közúti közlekedés körében jelentkezik. A témakör kapcsán kialakított — olykor merőben elentétes — nézetek is általában ezen a területen ütköznek meg egymással. Tapasztalataim szerint az itt kikristályosodó nézetek (ha ilyenekről egyáltalán beszélhetünk) erről a valóságtérrel tevődnek át a gondatlanságnak kevésbé a külvilág szeme előtt lejátszódó területeire.

Hazánkban — jogi szempontból — kétségtelenül a legbehatóbban Viski László foglalkozott a témával. A nemzetközi irodalom részletes feldolgozása útján munkájában¹ összegezi az idevonatkozó legfőbb megállapításokat. Ezek a következők:

A mai közlekedés túlzott követelményeket állít az ember elé; ezt a megállapítást látszik alátámasztani a balesetek ún. Poisson-görbe szerinti eloszlása.

Az eredmény bekövetkezésénél (a kimenetel súlyosságánál) ugyancsak a véletlen játszik szerepet, ami ellentmond az eredményfelelőségre alapozó büntetőjogi elméleteknek.

A véletlen szerepe ugyanakkor egy másik relációban is előtérbe kerül: kutatási adatok bizonyítják, hogy aki szabályszegő módon szokott közlekedni, annál csupán ott van a véletlen szerepe, hogy ezt a szabályszegés-sorozatot mikor követi a baleset.

A közlekedési szabályszegést elkövetők köre széles, ehhez képest a szankciók száma elenyésző, s messzemenően a véletlentől függ a szankció alkalmazása; ebből következően a szankciók alkalmazása hatástalan.

Gyakran nem a szabályszegőtől, hanem a jogsértővel szembenállótól függ, hogy az előbbi hibázása következmény nélküli szabályszegésben vagy emberölésben fog-e realizálódni. Az eredmény bekövetkezése, illetve elmaradása tehát a szabályszegő szempontjából véletlen tényezőtől függ. Nevezetesen attól, hogy a másik fél tudott-e (vagy amint Viski nyomatékosan hangsúlyozza: akart-e) valamit tenni a hibázó személy által előidézett veszélyhelyzet megelőzéséért.

A baleseteket a véletlenre visszavezető elméletek (akár szakirodalmi, akár ösztönösnek nevezhető közvéleményi háttérmegegerősítést kap) nagymértékben korlátozzák a közlekedési bűncselekmények nyomában járó büntetések preventív erejét.

Adatok vannak arra, hogy a legsúlyosabb eredménnyel járó baleseteket a legtöbbször pozitív tettes-személyiségek idézik elő. Más megállapítások szerint viszont² a halálos balesete-

¹ Viski László: Közlekedési büntetőjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1974. 20., 130., 31., 39., 206. és 457. old.

² Szakács Ferenc (szerk.): Közúti baleset. 3 pszichológiai tanulmány. Magyar Hírdető, 1971. 140. old.

ket előidézők bizonyos szempontból más személyiséggel rendelkeznek, mint az egyéb — így különösen a többször — balesetet előidézők.

A véletlen szerepe azonban minden, a munkások napi tevékenységével foglalkozó, a munkát bemutató szociográfiai műben is a felszínre kerül. Példálódzasként elegendő László Lajos egyik uránbányászának szavait idézni ahhoz, hogy a napi munkában milyen csekélységen múlik élet és halál. „Egy nagy követ faragcsáltam, már az utolját aprítottam, mikor a fejem fölött meglazult egy fél asztal nagyságú szikla. Kiáltottak, de én már nem tudtam félreugrani, a hátamra esett. Biztosan eltörte volna a gerincemet, és én gondolom, hogy ezzel be is fejeztem volna az életemet, ha nincs a lámpatok a hátamon. Ez felfogta az ütés erejét.”³ Lényegében ugyanez a szemlélet tükröződik vissza Halmos Ferenc saját élményvilágából: „Már félig volt a kályha olvadt sóval. Ilyenkor már magától olvad tovább. Rátettem a maradék sötét is, és odamentem Ferihez, hogy mielőbb meglegyünk a munkával. Ez volt a szerencsém, mert így elég távol voltunk a kemencétől. Nyugodtan dolgozunk. Egyszer csak fénycsóvára kapom fel a fejem, amit hatalmas robbanás követ... Az ötven kiló, nyolcszáz fokos, folyékony só egy része a plafonon, a többi szétfröccsenve és megdermedve a kályha körül, vaszekrényen, a betonpadlón.”⁴

Az előadottak alapján jól észlelhető, hogy a véletlen szerepe a balesetek oksági folyamatában korántsem tisztázott. Mind a közvéleményben, mind a szakirodalomban olykor merőben ellentétes nézetek is egymás mellett foglalnak helyet. Tény viszont, hogy a véletlen szerepének tisztázása egyre sürgetőbb a büntető jogtudomány területén. A legutóbbi évtizedtől kezdődően a technikai bűncselekmények megelőzésének forradalmian új elmélete és gyakorlata van kialakulóban. Ennek stratégiája, hatékonysága, sőt életképessége is nagymértékben függ attól, hogy a büntető jogtudomány hogyan áll e fontos kérdéshez. Éppen ebből kiindulva *e tanulmány célja*, hogy a marxista filozófiában hosszú idő óta eredményesen alkalmazott alapkategóriák felhasználásával segítsen néhány, az előbbieken részint már érintett, de láthatóan ma még nem minden vonatkozásban megoldott kérdéshez új adalékot szolgáltatni. Ennek során különösen életszerűnek mutatkozik a gondatlan bűnelkövetés néhány, akutnak tekinthető súlypontját külön kiemelni.

Mielőtt a részproblémákra áttérnék, szükségesnek látszik néhány általánosabb jellegű alapvetést megtenni. Ennek során legelőbb is induljunk ki abból, hogy a jogi szabályozás a jogállamokban szoros kapcsolatban van egyrészt a reális társadalmi igénnyel, másrészt ezen

igény reális lehetőségével. Helyesen hívja fel a figyelmet Lukács György arra, hogy „a jog nem lehetne az emberek mindennapi életében a társadalmi konfliktusok végigvitelének fontos eszköze, ha nem hivatkozna szakadatlanul ugyanezekkel a tartalmakkal kapcsolatos, társadalmilag spontánul kialakult meggyőződéseikre”.⁵

Az említett esetekkel nem azonosítható az a helyzet, amelyben a konfliktusok tömegével rengeteg egyén találja magát szemben. „A jogi szabályozás társadalmilag reális lehetőségét csak az hozza létre, hogy az ilyen konfliktusokat tömördek egyén elkerülheti, mivel az egyedi emberek — spontán törvények hatására — lemondanak olyan cselekedetéről, amelyek esetleg keresztezik a társadalmi reprodukciót.”⁶ Ebből a megállapításból tehát egyenesen következik az, hogy amennyiben bizonyos konfliktusok elkerülésének lehetősége nem reális, úgy a jogi szabályozás gyakorlatilag kudarcra van kárhóztatva.

Amint azt már az előzőekben kifejtettékből láthattuk, a gondatlan bűncselekmények körében ez a problematika nagyon is gyakorlatias. Egyet kell értenünk Szabó Andrással, aki szerint a gondatlan bűncselekmények oktana mind a mai napig nincs kellően kidolgozva.⁷ Ez pedig abból ered — véli a szerző —, hogy a jog működésétől elvált a jogsértés. Magyarozatként pedig a formailag már hosszú ideje visszautasított, de tartalmilag még mindig élő, a társadalmi rend és egyéni magatartás közvetlen kapcsolatát kifejezésre juttató elmélet szolgál. Eszerint a bűnözés tudati maradvány, s erre vezethető vissza az is, hogy a jogi szabályozás tilalmáinak helyébe a társadalomra veszélyes magatartás fogalmát helyettesítik. Éppen a gondatlan bűncselekmények elkövetőinek többségénél a társadalomellenes tudati beállítottsággal — legalábbis annak hagyományos felfogásával — nem sokat lehet elkerülni.⁸ Ugyanakkor pont a gondatlan bűncselekmények helyes megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül az a fontos tény, hogy a bűnözés feltételeit végső soron maga a társadalom teremti meg.⁹

I.

Már eddig is látható volt, hogy az objektív valóság és annak tudati visszatükröződése (mint pl. valamely cselekedet és annak társadalomra veszélyes megítélése vonatkozásában) nem mindig és nem feltétlenül esik egybe. Ez természetesen általános probléma, s korántsem csak a

⁵ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1976. 455. old.

⁶ Lukács: i. m.

⁷ Szabó András: Bűnözés, ember, társadalom. Doktori disszertáció. Bp. 1977. 46. old.

⁸ Szabó: i. m. 50—53. old.

⁹ Vö.: Szabó, i. m. 63. old.

³ László Lajos: Uránbányászok. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1974. 153—154. old.

⁴ Halmos Ferenc: Illó alázattal. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978. 29. old.

bűnözés körén belül érvényesülő törvényszerűség.

Lukács György megkísérli ennek magyarázatát. Ezzel összefüggésben rámutat arra, hogy igen gyakran a közvetlen folyamat szubjektív tudata a valódi tényállás objektíve hamis tudatának felel meg, azaz „a közvetlenül, gyakorlatilag lezajlott folyamat igazi horderejéről objektíve hamis tudat alakul ki”. A főprobléma az, hogy a tudat még nem jutott el minden esetben a helyes visszatükrözésig.¹⁰

Mi lehet ennek az oka? Lukács György szerint a hamis tudat egyik táplálója a „hit” — természetesen nem valláséleti értelemben véve. Az átlagember (ezúttal minden, a témakörben nem szakértőnek számító embert idesorolva) egyszerűen csak igénybe veszi, használja a dolgokat, miközben a szakemberek kijelentéseibe vetett „hit”-re és azokra az empirikus tapasztalatokra támaszkodik, amelyek szerint a mindenkori konkrét, felhasználásra kerülő dolog megbízható volt.¹¹

Ezúttal talán nem lett volna célszerű a kérdésbe túlságosan mélyen belemenni, azonban azt szükséges nyomatékkal kihangsúlyozni, hogy „amikor valamiféle elméleti megállapításból közvetlen gyakorlati következtetéseket vonnak vagy vonhatnak le, illetve ilyen következtetéseket kell levonniuk . . . , a tudományos bizonyítékok helyét szükségszerűen a hit foglalja el. Nem kétséges ugyanakkor az sem, hogy ez a hit ellentétben áll a tudással és a megismeréssel, de mindenekelőtt az jellemzi, hogy nem akar bizonyítani, vagy hiányzik ehhez a konkrét lehetőség stb. Ily módon azonban az ilyen tevékenység a vélekedéshez kerül közel, amelyet a logikai terminológia a tudással szokott szembeállítani.”¹²

Aligha tagadható annak a véleménynek a helytállósága, amely szerint amikor egy ítéletet alkotunk valamely személy egy tetteről, ezeket a szempontokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nagyon is kétségesnek tűnik, hogy mind a cselekményre, mind az azt megvalósító személy viselkedésére, az okokra, feltételekre vonatkozóan akár egyetlen esetben is tagadható volna az ilyen „hit” jelenléte a döntéseknél.¹³

Nem véletlen, hogy ez a fajta, a „hit” elemeivel bőségesen felruházott, s nem ritkán az objektív valóságot hamisan ábrázoló visszatükröződés éppen ott jut vezető szerephez, ahol bizonytalanság uralkodik egy vagy több összefüggés tekintetében. Rényi Alfréd rámutat azonban arra, hogy csak a felületes elmék képzelik azt, hogy e téren nem kell törekedni a

gondolkodás lehető legteljesebb tisztaságára.¹⁴

Az imént említett matematikus mutat rá arra is, hogy a tudatban a gondolkodás szabadsága nem terjedhet addig, hogy a tényeket ne vegyük figyelembe. Majd így folytatja: „Ha egy nézet ellentmond a tényeknek vagy egyenesen értelmetlen, mert még önmagának is ellentmond és logikailag is hibás, akkor az ilyen nézetet vallani egyszerűen ostobaság. Emellett, ha lemondanánk arról, hogy igyekezzünk tudományos kérdésekben a tényeken és a logikán alapuló véleményünkről másokat meggyőzni, megállna a tudomány fejlődése. Természetesen én csak az érvekkel való meggyőzésre gondolok, és nem ellenvélemény erőszakos elfojtására, a gondolat bebörtönzésére vagy meggyilkolására.”

Az egzakt, mérésekkel bizonyítható vagy cáfolható tudomány világszerte ismert szaktekintélyének álláspontja — legalábbis véleményem szerint — a természet- és társadalomtudományok területére azonos érvényű. Sőt ez utóbbira annál inkább iránymutató lehet, mivel itt az igazság és a hamisság — a minőségnek a mennyiségbe való átalakításainak közismerten olykor rendkívül nehéz, olykor pedig bonyolult volta miatt — még nehezebben tisztázható, bizonyítható, mint a természettudományok területén.

A továbbiakban e szempontok figyelembevételével szeretném a két ellenpólus: a véletlenség és a szükségszerűség; valamint a kettő közötti kategória: a valószínűség fogalmakörében néhány gondolatomat kifejteni. Az irodalmi hivatkozásoknál természetesen nem törekedhettem a teljességre. Inkább azt tűztem ki célul, hogy a különböző szakterületeken munkálkodók nézeteiből sikerüljön a zárórészben összefoglalt saját felfogásomat megerősíteni.

1. A véletlenségről

A véletlenség fogalmának se szeri, se száma. Bennünket elsősorban azok a meghatározások érdekelhetnek, amelyek egyrészt kapcsolatban vannak a szükségszerűséggel, illetve — mint közbeeső állomással — a valószínűséggel; másrészt, amelyek kiemelik a véletlenség relatív (viszony) jellegét.

Fodor Judit álláspontja szerint két vagy több *esemény* találkozása akkor véletlen, ha (a meghatározottságból kifolyóan) az események egyikének sem kell elkerülhetetlen viszonyban állnia a másik eseményt is tartalmazó eseménycsoport valamelyik eseményével, találkozásuk az egyik önmagában vett esemény saját lehetőségéből sem következik, mert ezeket az eseményeket tartalmazó mindkét folyamatától idegen, az eredmények között azonban ennek ellenére tér és időbeli találkozás jön létre, viszony létesül.¹⁵ Az esemény tehát azért véletlen, mert

¹⁰ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 83. old.

¹¹ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. 104. old.

¹² Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. 105. old.

¹³ Az ezzel összefüggő egyes szempontokra még visszatérek.

¹⁴ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 51. old.

¹⁵ Fodor Judit: A véletlenről. Magyar Filozófiai Szemle, 1967. 3. sz. 430—439. old.

egyik viszonyának lényegéből sem következik a létrejötte. A véletlen tehát az esemény összefüggés-komplexumának domináns oldala.¹⁶

Az előbbi kettős szempontot juttatja érvényre az a definíció, amely szerint „két (több) tárgy vagy esemény viszonya akkor véletlen, ha a kapcsolatuk fennállása nem fakad mindkettőjük meghatározottságából, illetve, ha a két esemény bekövetkezése nem vonja feltétlenül magával viszonyuk létesülését.”¹⁷ E felfogás szerint a követelményrendszerbe tartozik az is, hogy a két esemény mindegyikének (meghatározottságukból kifolyóan) elkerülhetetlenül viszonyban kell állnia a másik eseményt is tartalmazó eseménycsoporttal. Ez garantálja azt, hogy a másik eseménnyel való kapcsolat létrejötte mindkettőjük számára kölcsönös lehetőség. Ezekre az esetekre az a jellemző, hogy „a bennük objektíve összefüggésbe, kapcsolatba kerülő konkrét dolgok egyike sem implikálja, nem hordja magában az adott viszony feltétlen létesülését”¹⁸

Hársing László a véletlen fogalmát egyszerűbben definiálja. Szerinte egy jelenség akkor véletlenszerű, ha meghatározott feltételek esetén bekövetkezhet, de el is maradhat.¹⁹

A külföldi kutatók közül különösen Kunkel véleménye figyelemreméltó. Annál is inkább, mert ő a véletlen eseményt az eredménynyel szoros egységben tárgyalja. Felfogása alapján a véletlen eredmény egy olyan eredmény, amelybe számos tényező egyidejűleg játszik bele, amelyek meghatározott valószínűséggel a jelenségbe belépnek vagy a háttérben maradnak. Ő idézi Poisson felfogását is, aki szerint a véletlen azon okok összessége, amelyek egy biztos eredmény kiváltására egyesülnek anélkül, hogy absztrakt valószínűségük a nagyságra befolyást gyakorolt volna.²⁰

Hentig a véletlennek az *oksággal* való összefüggéseit elemzi. Szerinte a véletlen az oksági sorok olyan akaratlan és előreláthatatlan összetalálkozásait jelenti, amelyek „az élethelyzet megváltoztatásához vezetnek, és amelyek előrelátása még a legokosabb emberek számára is a lét uralmát juttatja előtérbe”.²¹ Hentig egyébként a véletlent az okság „sztratoszférájának” nevezi. Nyilvánvaló — folytatja —, hogy a véletlen okságilag meghatározott, csak az észrevehetőség és a belenyúlás pillanatnyilag lehetetlen. Nem tudjuk az okságot átlátni, s céljainkra használhatóvá tenni, mert a tényezők oksági szempontból még a „vadság állapotában” vannak.²²

Hentig idézi Plutarchost, aki szerint a mai napig „Rómában” nem találni a bölcsességnek, a mértékletességnek, a kitartásnak és a nagylelkűségnek a templomát; ezzel szemben a szerencsének igen régi és nagy tiszteletben álló templomai ismeretesek. Hosszú ideje tartja magát az a felfogás, amely szerint az emberek egyik része szerencsés csillagzat alatt születik, a másik fele „Pechvogel”, vagyis kétkelkező. Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy a véletlen szó a kocka eséséből vezethető le, mint a latin *casus*, ami egyébként jelent kockát és véletlent. A véletlen görög fogalma eredetileg magától értetődőt jelent és az ember által előidézett elmentétét jelenti.²³

Ugyancsak Hentig mutat rá — bizonyos túlzásoktól nem mentesen — arra is, hogy a mechanizált világban „ösztönössé vált” a véletlen hatalma. Vannak foglalkozások, amelyek különösen veszélyesek. Ilyenek a vadászok, a repülők, a matrózok, a hegyi vezetők, a hivatásos bűnözők. Ezek önfenntartását az előrelátás csak kis mértékben határozza meg. Mivel nagyobb részben szerencséből élnek, ezért babonásak.²⁴ Idézzük Darrow-t, aki saját hosszú és viharos karrierjéről ezt írja: a véletlen az élet nagy eleme. Két ember játszik bizonyos összszegért. Az egyik mindent megnyer, a másik mindent elveszít. A balesetnél az egyik meghal, a másik életben marad. Ugyanaz a kórokozó támad meg két embert; ugyanattól az adagtól az egyik meghal, a másik felgyógyul.²⁵

Az utóbbi idézetek alapján nem látszik kétségesnek, hogy a közlekedési balesetek bekövetkezési törvényszerűségeiről a bevezetőben idézett nézetek egyrészt korántsem újkeletűek, másrészt az élet minden területén jelentkeznek. A káros eredményt kizárólag a véletlenre visszavezető nézetek ugyanakkor mindig azzal függenek össze, hogy e nézetek hangoztatói nincsenek tisztában bizonyos — a háttérben meghúzódó — oksági összefüggésekkel.

E szimplifikáló szemlélet megdöntését segíti elő, ha dialektikus materializmus talaján — amely tudvalévően a determinizmus alapján áll — olykor nem egyszerűen a véletlenről beszélünk csupán, hanem a szükségszerű és a véletlen egyidejű kapcsolatáról, sőt esetleg elfogadásáról. Noha erről — már mint a kettő dialektikus kapcsolatáról — még lesz szó, nem árt ehelyütt is röviden arra utalni, hogy döntő szerephez jut a determinációs láncolatban az adott jelenség helye.

Lukács György ezt a következőképpen fejti ki: „ha csupán egy meghatározott determinációs láncolat első tagjáról van szó, akkor ez nem lehet ilyen értelemben determinálatlan, tisztán véletlenszerű. Véletlenszerű lehet azért, mert különmemű sorok találkoznak benne össze.” „Itt mindig konkrét dialektikát kellene alkalmazni,

¹⁶ Fodor: i. m.

¹⁷ Fodor: i. m.

¹⁸ Fodor: i. m.

¹⁹ Hársing László: Valószínűségi következtetések. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 6. sz. 948—960. old.

²⁰ Kunkel, E.: Die Unfallneigung im Strassenverkehr. Verlag TÜV Rheinland GmbH, 1973. 31. old.

²¹ Hentig, H.: Das Verbrechen I. „Dynamik und Bereich des Zufalls”. Springer Verlag. Berlin, 1961. 125. old.

²² Hentig: i. m. 140. old.

²³ Hentig: i. m. 124. old.

²⁴ Hentig: i. m. 126. old.

²⁵ Hentig: i. m. 128. old.

amely bizonyos esetek, bizonyos típus esetek számára a genetikus tényezők és a többi befolyásoló determinánsok különmeműségéből konkrétan levezeti a mindenkori véletlent, ennek fokát és jellegét.”²⁶

A mondottakat a következő közérthető példával világítja meg: ha a tetőről valakinek véletlenül a fejére esik egy téglá, akkor egyrészt a téglá mozgása kauzálisan determinált; esetleg szintúgy determinált az is, hogy az illető épp abban a pillanatban halad el ezen a helyen (mert minden nap erre visz az útja). Ebből jól látható, hogy a véletlen csak konkrét komplexus keretei között jön létre, egy komplex folyamat különmemű mozzanatainak egymásra való vonatkoztatottságában. Másrészt azonban az is mondható, hogy a véletlen éppen belső determinációs okokból keletkezik, mivel minden fajta a nemhez, és minden egyed a fajtához képest rendelkezik a véletlenszerűség elemeivel.²⁷

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a determináltság és a determinálatlanság részben objektív, részben azonban szubjektív kategória. A kettő látszólagos ellentmondását (az objektív determináltságnak és az ebből szubjektíve felfedhető determináltsági területének ellentétét) a dialektikus gondolkodásmód képes feloldani. Ennek első része a lukácsi idézet (a véletlen belső determinációs sorokból következik), a másodikra Rényi Alfréd mutat rá: „nem attól válik egy esemény véletlenné, hogy nem tudjuk előre látni pontosan a lefolyását, hanem megfordítva. A véletlen eseményeket pontosan azért nem tudjuk előre látni, mert objektíve nem egyértelműen determináltak.”²⁸ A figyelembe vett körülmények nem határozzák meg egyértelműen, hogy mi fog történni. Megengedik azt is, hogy az esemény bekövetkezzék és azt is, hogy ne következzen be. A két lehetőség valószínűségét azonban mindenkor meghatározzák. Vannak esetek, amikor ezeket a valószínűségi értékeket pontosan ismerjük, míg más esetekben fogalmunk sincs róla. Ez azonban a dolog lényegét nem érinti.²⁹

Sokan ebből — mint már szó volt róla — arra a következtetésre jutnak, hogy ha a véletlen jelenségeket úgysem lehet teljes pontossággal előrelátni, e jelenségek vizsgálatánál megengedhető a pongyolaság, „a csak félig átgondolt és csak negyedrészt megemésztett fogalmakkal való dobálódzás”.³⁰

Fontos felismerésként kezelhető az is, hogy egyazon jelenség alacsonyabb szinten determi-

nálnak tekinthető, azonban magasabb szinten ugyanez a jelenség véletlen lehet. Lukács példaként Lenin betegségét és halálát említi, amely noha biológiailag tökéletesen determinált volt, azonban az orosz forradalom determinációs sorában bevezethetetlen véletlennek tekintendő. Ebből pedig az is látható, hogy a véletlen nem az általában vett determináltság, illetve determinálatlanság egyesítéséből áll, hanem a valóságban egymásra reálisan ható folyamatok különmeműségéből fakad. Lukács szerint a valóság ontológiai egyneműségének illúziója abból fakad, hogy a valóság elemének különmeműségét elfedi az, hogy a különmemű lények egymásra való vonatkoztatottsága nem mindig és nem szükségképpen hoz létre véletlent, s hogy a megismerés egyre nagyobb mértékben képes törvényszerűségeket felfedezni a különmemű erők, feltételek együttműködésével.

A szerző álláspontjának bizonyítékául rámutat arra is, hogy a statisztikai törvényszerűség ontológiai előfeltétele, hogy az egyes esetek — mint esetek — ne legyenek levezethetők teljesen a mindenkori totalitások szükségszerűségéből. Fontos azonban arra is utalni, hogy pusztán az egyedi mozgásokból sohasem szintetizálható teljesen az egész.³¹

Későbbi fejtegetéseink megalapozása érdekében célszerűnek látszik kitérni az egyszeri véletlen eseményre. Mint a megnevezése is mutatja, ezek olyan véletlen események, amelyek bekövetkezését csak egyetlenegyszer figyelhetjük meg, mert ugyanolyan körülmények között a megfigyelés nem ismételtető meg.³²

A véletlenség *etikai* szempontjainak kiemlésekor különösen Heller Ágnes munkásságára célszerű a figyelmet felhívni. Ő a helyes és az erényes cselekedet közötti különbségtévesznél foglalkozik a véletlennel. Aki az erény akarása nélkül cselekszik helyesen, az nem tekinthető erényesnek, már csak azért sem, mert pusztán az impulzusok vagy a konvenciók szerint helyesen cselekedni véletlen és semmi sem következik belőle a további tettekre vonatkozóan — hangsúlyozza.³³

Heller a tett és annak következménye közötti kapcsolat elemzése során is foglalkozik a véletlennel. Egyrésztől kifejezésre juttatja azt a véleményét, miszerint az erkölcsi tett megítélésében objektíve mindig a következmény értékelése játssza az elsődleges szerepet. Ezt követően azonban maga is felteszi a kérdést: „Nincs ebben kegyetlenség és igazságtalanság? Vajon nem kegyetlen és igazságtalan-e az az ítélet, mely alapvetően a tett következményéből ítélkezik, és a cselekvő esetleg legjobb szándékait a másodlagos helyre utasítja? Hiszen gyakran

²⁶ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 177. old.

²⁷ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. 264–265. old.

²⁸ Rényi Alfréd: A valószínűségi számítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. In: Filozófiai évkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 63–97. old.

²⁹ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 61–62. old.

³⁰ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 52. old.

³¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 178. old.

³² Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 56. old.

³³ Heller Ágnes: Portrévázlatok az etika történetéből. Gondolat, Bp. 1976. 24. old.

csak a körülmények összejátszása fordítja ellenkezőjére a jószándékot, vagy jóra a rosszat! Lehet-e felelőssé tenni az embert a szerencsétlen tényezők összejátszásáért?"

A válasz megadásakor abból indul ki, hogy valaki cselekszik, eleve beszámítja, be kell hogy számítsa cselekvésébe azokat a lehetőségeket, melyek közt cselekvése realizálódik. Ha valaki a körülmények felmérése nélkül cselekszik, anélkül, hogy lehetősége szerint felmérné, fel akarná mérni tette következményeit, felelőtlenül cselekszik és így teljes mértékben viseli a felelősséget minden előre nem látott tragikus következményért.

Ez a gondolkodásmód természetesen azt is vallja, hogy a legjobb véletlen következmény esetén sem menthető fel egy rossz szándékból cselekvő ember teljesen az erkölcsi elítéléstől. Történelmi távlatokon keresztül érzékelteti, hogy se szeri se száma az olyan embereknek, akik jószándékaikba, de a következmények előre nem látásába buktak belé. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben az egyén tetteinek megítélésénél elsődlegesen a megismerést, a lehetőségek kihasználását, a sikerességet számítják be és nem közvetlenül a morális faktort. Heller véleménye szerint azonban csak az az igazi erkölcsös ember, aki nemcsak morális, hanem egyúttal okos is.³⁴ Tekintettel arra, hogy a témakör kapcsán saját álláspontomat a későbbiek során még részletesen kifejteni és megindokolni szándékozom, ezúttal csak felhívom a figyelmet arra, hogy Viski László munkájában ezt az álláspontot egyetértőleg idézi.³⁵

Rupp Mária arra hívja fel a figyelmet, hogy a véletlen által irányított személyek életüket a saját akarattuktól, illetve az előre meghatározható dologtól irányítottaknak vélő társaikhoz képest jóval nagyobb arányban tartják magukat szerencsétlennek. Merton szerint a véletlenbe vetett hit pszichológiai funkciója a kudarc elviselésének megkönnyítése. Ezek az emberek lassabban és nagyobb tépelődések között döntenek. Külön erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy többféle módon — és nem elsősorban anyagi ráfordítással — a véletlen útját egyen-gessék.³⁶

A véletlennek az emberi tett kedvezőtlen kimenetelénél játszott szerepével kapcsolatos hibás felfogást az is erősíti, hogy a különböző faktorok ritka tér-időbeli egybeesése miatt ilyen eredmény ritkán szokott bekövetkezni. Mivel az említett tényezők egybeesése látszólag a véletlentől függ, ezért sokan arra a következtetésre jutnak, hogy ilyen esetben inkább lehet merő véletlenről, pechről, mint arról be-

szélni, hogy a meglévő faktorok hogyan programozták elő a következményt.³⁷

A véletlennek az előbb említett szempontokon túlmenően *szociológiai* jellegű megközelítése is figyelemreméltó. Tulajdonképpen az egyén szempontjából ilyen véletlenként kezelendő az eltérő szocializáltság. Hogy ez megnyit jelent, azt — Hentig kissé túlzó és a problémát túlzottan leegyszerűsítő példájával élve — egy ikerpár esetén lehet bemutatni. Egyikük sikeres, elismerten jó szakember, a másik tartástalan, sokszor büntetett egyén. Az eredményesen dolgozó testvéren 16 éves korában áthaladt egy ló és súlyosan megsérült. Kilenc héttig ágyban feküdt, meghízott, szexuálisan inaktív lett, gyermeke nem volt, de szociálisan stabilizálódott. A másik nem hízott el, kétszer házasodott, gyermekei voltak. Első ízben egy nemi erkölcs elleni bűncselekményt követett el, s ez egész életére nyugtalanságba és konfliktusokba sodorta. Számára az volt a balszerencse, hogy nem lett egy baleset áldozata.³⁸

2. A véletlenség és a szükségszerűség kapcsolatáról

Lenin egyhelyütt felhívja a figyelmet arra, hogy sem a természetben, sem a társadalomban nincsenek és nem is lehetnek tiszta jelenségek. Megállapítását Marx dialektikájára alapozza, amely kimutatja, hogy maga a tisztaság fogalma nem egyéb, mint a tárgyat nem minden oldaláról, nem egész bonyolultságában átfogó emberi megismerés bizonyos egyoldalúsága, szűk volta.³⁹

Engelst idézve Rényi Alfréd nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a dialektikus materializmus nem fogadhatja el a véletlen és a szükségszerű merev szembeállítását. A szükségszerűség véletlenek tömegéből tevődik össze, véletlenek sorozatán keresztül érvényesül.⁴⁰

Lukács György a szükségszerűség és a véletlenség *kapcsolatát* is a maga mélységében és egyúttal igen plasztikusan fogja meg. Álláspontja szerint a szükségszerűség egy kör, és ezért teljes és világot átfoglaló. A véletlen a szükségszerűségeken belüli jelenség. Minden szükségszerűségnek vannak véletlen oldalai, még hozzá nem egy, hanem több. A valóság fejlődésében, bizonyos szükségszerű folyamatok megvalósulásában a szükségszerű sosem azonnal „készen” van jelen, hanem először különböző lehetőségekben merül fel. Ezek közül a lehetőségek közül vannak olyanok, amelyek nem vagy kevéssé tartalmazzák a szükségszerűség mozzanatát. Ezek a fejlődés folyamán absztrakt lehetőségeknek bizonyulnak, olyan lehetőségeknek, melyek

³⁷ Lejeune, W.: Grundlagen, Ergebnisse und Probleme der Geschwindigkeitsbegrenzung im Strassenverkehr. Vortragsreihe des „Heidelberger Studios”. Kröner Stuttgart, 1961. 171—172. old.

³⁸ Hentig: i. m. 35. old.

³⁹ Lenin Művei, 21. köt. Szikra, Bp. 1951. 232. old.

⁴⁰ Rényi Alfréd: A valószínűségszámítás elvi

³⁴ Heller Ágnes: A szándéktól a következményig. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1970. 177—178. old.

³⁵ Vö.: Viski, i. m. 229. old.

³⁶ Rupp Mária: Kísérlet a véletlen átélésének pszichológiai vizsgálatára. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 67. old.

a szükségszerűséget nem realizálhatják. Mások több, kevesebb vagy egyenlő szükségszerűségi tartalommal jelentkeznek. Ebben az esetben nem a belső fejlődés, hanem a belső fejlődéssel kapcsolatban nem lévő külső feltétel, a belső fejlődés számára, illetve szempontjából véletlen feltétel dönti el, hogy a különböző, most már reális, azaz konkrét lehetőségek közül melyik fog realizálódni, melyik valósul meg. Ez annyit jelent, hogy abban a pillanatban, amikor létrejön az elégséges ok, tehát a szükségszerűség megvalósul, az eset valóban nem történhetett másként, mint ahogy megtörtént. Mert ebben a pillanatban a sok konkrét lehetőség közül bizonyos véletlenek hatására éppen az egyik és nem a másik realizálódott.

Fontos utalni arra, hogy egyes szerzők tagadják azt az — előbbiekhöz igen közel álló — felfogást, amely szerint a szükségszerűség a véletleneken keresztül jelenik meg (és megfordítva). Kézenfekvő indokként szolgál a valóságos helyzet túlzott leegyszerűsítése. Itt ugyanis a „szükségszerűség a maga fajtáiban jelenik meg, különböző fajtái a véletlen megfelelő fajtáit hordozzák” és fordítva.⁴¹

A véletlen események legfőbb meghatározója, hogy nagyszámú ok bonyolult és általában áttekinthetetlen láncolata lép fel, melyek részletekbe menő ismerete a gyakorlatban nem mindig lehetséges. A főbb okok viszont még nem határozzák meg egyértelműen a jelenség lefolyását, ezek még több lehetőséget engednek meg, s ezért nem teszik lehetővé annak pontos előreláthatóságát sem.⁴² Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy — amint arról már érintőlegesen eddig is szó esett — a véletlen, de éppígy a szükségszerű véletlenségek sem tisztán ilyenek: ami valamely síkon véletlen, az más síkon szükségszerű és fordítva.⁴³

Ezek a gondolatok szoros kapcsolatban vannak az oksággal, amely mind a természet, mind a társadalomtudományok művelése során központi helyet foglal el. Így a büntetőjog, valamint a kriminológia témakörén belül is.

Az okság a filozófia fejlődése során tartalmilag gyakran változott. Ehelyütt elegendőnek látszik csak a legújabb történéseket összefoglalni. Lukács György hívja fel a figyelmet arra, hogy a Hegelt követő polgári jogfilozófia Schopenhauerrel megvalósította az okság kategóriális egyeduralmát. Ennek következtében egyfajta polarizálódó fetiszizálódás alakult ki. Az egyik póluson a szükségszerűség merőben oksági, mechanisztikus és fatalista felfogása; a másikon, ahol a szükségszerűségnek ezt a fajtáját tagadják vagy kétségbevonják, az irraciona-

lizmus egyik válfajának képe helyezkedik el. A valóság képe mind a két esetben eltorzul — mutat rá Lukács. Az elsőben azért, mert ez a szükségszerűség és a véletlen között minden hártárt lerombol, sőt elvontan nézve eszerint az összes véletlen is okságilag meghatározott. A második esetben az oksági determinációba vetett kétellyel vagy a determináció tagadásával együtt kétségessé válik a tények minden észszerű összefüggése.⁴⁴

Az okságnak ismeretes egy általános axiómája: az összes, egy jelenséget befolyásoló tényezők együtt pontosan meghatározzák a jelenség lefolyását, és azonos okok mindig azonos okozatra vezetnek. Fontos viszont tudni azt is, hogy aki az okság elvét elfogadja, annak el kell fogadni azt az axiómát is, hogy a véletlen események meghatározott és tőlünk független, ún. „objektív” valószínűséggel bírnak, egyszerűen azért, mert ez nem más, mint az előbbi alapelveknek egy átfogóbb és pontosabb megfogalmazása.⁴⁵

Lukács György — Nicolai Hartmann-t idézve — hívja fel a figyelmet arra a hibás felfogásra, amely az okságnak mindig értelmet is tulajdonít. Sokan hajlamosak vitán felülinek tekinteni, hogy mindennek ami körülöttünk történik, feltétlenül értelme van. Ez kissé magasabb gyakorlati szinten — teszi hozzá Lukács —, de még mindig a mindennapi és spontenitás körében maradva gondolati kísérletet jelent a véletlennel az objektív valóságból való kiiktatására. A mindennapi ember azt kiszámíthatatlan, terveit zavaró elemnek látja. Ebből viszont két következmény várható. Az egyik a véletlen oksági szükségszerűségének megismerésére, a véletlen és a szükségszerűség dialektikájára irányul. Ennek gyakorlati következménye csak az egyéni és a kollektív tervek finomabb, jobb és rugalmasabb kidolgozása lehet. A másik a mindennapi élet általános világszemléletén alapul. Ebből nő ki — Hartmann kifejezésével élve — a mindennapi gondolkodásnak a véletlennel szembeni „averziója”. E gondolkodás hívei sem tagadhatják a véletlent mint tény. Ők azonban mint egy előre látott és akart dolgot értelmezik, amely mögött egy másik, egy, az embereknél magasabb akarat áll. Így lehetünk a mindennapi „világnézetnek” a vallásos világnézetbe való átcsapás tanúi.⁴⁶

Ennek lehet az eredménye — amint arra Fodor Judit hívja fel a figyelmet — az, hogy a véletlen szokásos definícióit rendszerint összefüggésbe hozzák a lényegtelennel, a külsővel, az esetlegessel, a nem teljesen meghatározottal. Ennek megfelelően a szükségszerűt a lényeges-

kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. I. m.

⁴¹ Fodor Judit: i. m.

⁴² Rényi Alfréd: A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. I. m.

⁴³ Vö. Fodor, i. m.

⁴⁴ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. 704. old.

⁴⁵ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 60—61. old.

⁴⁶ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. II. köt. 724. old.

sel, a belsővel, a meghatározottal, a feltétlennel kapcsolják egybe.⁴⁷

Mi tehát most az a lényegi különbség, amely kézzelfogható a szükségszerű és a véletlen között? Legkifejezöbben Rényi írja le,⁴⁸ aki szerint míg a szükségszerű ok okozata a tőlünk független valóság tárgyainak, jelenségeinek és viszonyainak egyre behatóbb ismerete és elemzése után előrelátható, addig a véletlen ok okozata nem, illetve csak valószínűségi szinten feltételezhető. A valószínűségi, illetve sztochasztikus törvények lényegéből fakad viszont, hogy egyedi helyzetekre vonatkoztatásuk értelmetlen, csak tömegjelenségek viszonylatában érvényesek.

Ez utóbbi összefüggéshez hasonlóan közelít Cereteli, aki szerint a valószínűség foka néha számokban is kifejezhető. Ez lehetséges a többször ismétlődő tömegjelenségek vonatkozásában. Azonban bonyolultabb jellegű és a fejlődés különböző tendenciáit kifejező egyedi, egyes jelenségek valószínűségének százalékos megállapítása nemigen lehetséges. Ezért érthető, hogy a veszély fogalmának meghatározásánál számbeli, százalékos kritérium alkalmazása célszerű.⁴⁹

Fontosnak tűnik arra is felhívni a figyelmet, hogy a szükségszerű és a véletlen mindig csak egy — noha olykor döntő — összetevője valamely folyamatnak, illetve valamely folyamat tendenciájának. Ha egy folyamatot vagy tendenciát uralkodónak tekintünk, ehhez képest a szükségszerű, illetve a véletlen megőrzi különeműségét. Amennyiben egy ilyen folyamat irreverzibilisnek tekinthető (irreverzibilis jellegét nem utolsó sorban éppen az határozza meg, hogy milyen erősen hatnak alkotórészeiben ezek az elemek kölcsönös heterogenitásából kinövő véletlenszerűségek), egy-egy alkotóeleme beilleszkedik az önmagukban véletlenszerű kapcsolatokkal egybekötött létmozzanatokba.⁵⁰

Lukács György rámutat arra, hogy a lét bonyolultabb formáinak kibontakozásával egyre gyakrabban fordulhatnak elő keresztetések, amelyekben a tendenciák hatékonyvá válása az összes alkotórészben, valamint az önmagában vett végeredményben lezárt kauzális megalapozottságot mutat (azaz a korábbi értelemben akár szükségszerűnek is tekinthető), összetalálkozásuk azonban megmásíthatatlan véletlenszerűségen nyugszik. Példaként a háztetőről a járókelőre hulló cserép szolgál. A cserépleesés önmagában „szükségszerű”, ugyanennyire az is, hogy a gyalogos épp akkor halad arra. A két „szükségszerűség” keresztetődéséből származó eredmény azonban már merő véletlen. Noha tény, hogy az

ilyen típusú események a természetben gyakran megfigyelhetők, azonban a lét bonyolultabb formáinak létrejöttével egyre gyakoribbak lesznek.

Ne feledjük, hogy a véletlenekkel számos intézmény foglalkozik. Megfigyelik, elemzik, típusokra osztják. Ennek célja, hogy a kedvezőeket kihasználják, a kedvezőtleneket elkerüljék. Jó példa erre a közlekedési szabályozások előírásai.⁵¹

3. Véletlenség és valószínűség

Kissé talán feltűnő, hogy amíg a véletlenség és ennek ellentétes párja: a szükségszerűség sokoldalúan kidolgozásra került, addig a kettő közti átmenet fázisairól (lehetőség, valószínűség) mindez nem mondható ennyire el. Az viszont nagyon is érthető, hogy a valószínűség körében a leginkább sokoldalú kifejtés a kérdéssel gyakorlatban foglalkozó matematikusoktól származik.⁵²

A véletlenségtől a szükségszerűség felé vezető logikai úton az első állomás a lehetőség. Hársing László⁵³ a kérdést úgy közelíti meg, hogy az anyag megjelenési formája alapvető tulajdonságából, a mozgásból indul ki. Ez lényegét tekintve változás. „A változás viszont felfogható mint a lehetőségnek létrejötte. Ezt a dialektikus ellentmondást úgy is kifejezhetjük, hogy a jelenségek egy meghatározott időpontban rendelkeznek bizonyos tényleges (valóságos) tulajdonságokkal, ugyanakkor azonban ezek a megvalósított tulajdonságok a jövőben más tulajdonságok megjelenését teszik lehetővé.” A szerző szerint a lehetőség mindig a valóság talaján jön létre. Valamely lehetőség alapjához elsősorban a tárgy belső tulajdonságai tartoznak, de számos esetben igen fontos szerepet játszanak a külső tényezők (feltételek) is.

A lehetőségnek két oldaláról beszélünk. A minőségi jellemzője azt fejezi ki, hogy a már megvalósult tulajdonságok és a fennálló feltételek alapot nyújtanak bizonyos új tulajdonságok létrejöttéhez. A mennyiségi oldal a lehetőség megalapozottságának nagysága, mértéke. A megalapozottság nagysága változó (növekszik vagy csökken) és ennek megfelelően „kifejezésre juttatja a lehetőségnek mint a jelenség minőségi karakterisztikájának a valósághoz és a szükségszerűséghez való közelségét. A lehetőségnek ezt a mennyiségi meghatározottságát nevezzük valószínűségnek a szó általános értelmében”.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a valószínűségek leírhatók meghatározott matematikai formalizmusok segítségével, amelyeket absztrakt valószínűségi kalkulushoz neveznek.

⁴⁷ Fodor: i. m.

⁴⁸ 1952-es munkáját idézi Rupp Mária, i. m. 8. old.

⁴⁹ Cereteli, T. V.: A veszély létrehozásának deklitussai. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1970. 8. sz. 56—64. old.

⁵⁰ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 175. old.

⁵¹ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 1177—1178. old.

⁵² Összegezését ld. Király Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Közgazdasági és Jogkiadó, Bp. 225—234. old.

⁵³ Hársing: i. m.

Ez elvonatkoztat a változók minden tartalmi meghatározottságától, s azok a köztük lévő formális összefüggéseket definiálják. Ezt summázza Rényi Alfréd, amikor a valószínűségszámítással foglalkozik.⁵⁴ Ennek feladata annak tanulmányozása, hogyan csap át a véletlen szükségyszerűvé, hogyan bontakoznak ki a véletlenek milliárdjaiból szükségyszerűen a természet törvényei. A valószínűségszámítás vizsgálata bizonyos mértékig arra is fényt vet, hogyan érvényesülnek a véletlenek tömegein keresztül a társadalom objektív törvényei.

A véletlen, a valószínű és a szükségyszerű dialektikus összefüggését jól példázza az a megfogalmazás, amely szerint „a világban a véletlen uralkodik és éppen ezért van benne rend és törvény, amely a véletlenek tömegéből a valószínűségnek megfelelően bontakozik ki”.⁵⁵

A valószínűség lényegét plasztikusan formálja meg az a felfogás, amely szerint minden olyan eseménynek, amelynek bekövetkezésében nem lehetünk biztosak, de nem is tekinthetjük kizártnak, más szóval minden olyan eseménynek, amely a véletlentől függően be is következhet meg nem is, a valószínűsége egy meghatározott — nulla és egy közé eső — számmal fejezhető ki. Azoknak az eseményeknek, amelyeket a mindennapi szóhasználatunk szerint valószínűnek nevezünk, a valószínűsége egy-hez (a teljes bizonyosság valószínűségéhez) van közel, míg azoknak az eseményeknek, amelyeket a mindennapi életben valószínűtlennek nevezünk, valószínűsége nullához (a lehetetlen esemény „valószínűségéhez”) van közel.⁵⁶

Lényegesnek tűnik a véletlenség és a valószínűség kölcsönös viszonyának pontos tisztázása. A matematikus abból indul ki, hogy a valószínűséget tekinti annak a szilárd pontnak, amely körül a relatív gyakoriság a véletlentől függő, előre nem látható és szabálytalan módon ingadozni fog, de a valószínűségtől személyes változásai során legtöbbször csak kevéssel fog eltérni. Míg tehát egy véletlen esemény valószínűsége egy meghatározott számérték (bár esetleg mi nem ismerjük pontosan ezt az értéket), amely nem függ a véletlentől, ugyanezen véletlen esemény gyakorisága a véletlentől függő, bizonytalan érték, amelynek pontos értékét nem lehet előre látni, csak a megfigyelések elvégzése után lehet megállapítani. E relatív gyakorisági érték megfigyelés útján következtethetünk több-kevesebb pontossággal a valószínűségre. Minél nagyobb számú mérést végzünk, annál nagyobb pontossággal közelíthetjük meg a valószínűséget.⁵⁷

⁵⁴ Rényi Alfréd: A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. I. m.

⁵⁵ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 73. old.

⁵⁶ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 23. old.

⁵⁷ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 37—38. old.

Fontos azt is leszögezni, hogy minden valószínűség feltételes. Az esemény tényleges megvalósulásainak száma közelítőleg úgy viszonyul az összes megvalósulási lehetőség számához, mint az esemény valószínűsége egyhez, tehát a teljes bizonyosság valószínűségéhez. Ha a feltételek ismereteseek és nem változnak, nem szükséges őket mindig figyelembe venni.⁵⁸

4. Valószínűség és szükségyszerűség

Ha a szükségyszerűséget a teljes determináltság szinonimájaként fogjuk fel, akkor ez utóbbi „a valószínűségek objektivitása elvének határeseté”, olyan ideális határeset, amely a valóságban tulajdonképpen sohasem valósul meg teljesen, csak közelítőleg. Ennek oka az, hogy az egy jelenségre ható összes körülményeket teljes pontossággal soha nem ismerhetjük és nem vehetjük számításba.⁵⁹

A matematikus felfogása teljességgel egyezik a marxista filozófuséval. Lukács György — miközben megállapítja, hogy a lét olyan folyamatosan előre haladó komplexusok végtelen kölcsönös kapcsolataiból tevődik össze, amelyek heterogén természetűek és amelyek részleteikben és viszonylagos totalitásaikban egyaránt konkrét, irreverzibilis folyamatokat eredményeznek —, rámutat arra, hogy ezek a folyamatok csak statisztikai módszerekkel ragadhatók meg valódi mozgalmasságukban. Ebből viszont az is következik, hogy az eredmény csak a mindenkori körülményeknek megfelelően magasabb vagy alacsonyabb statisztikai valószínűség lehet. Ez viszont az emberi gyakorlat szempontjából(ideértve a tudományt és a technikát) azzal jár, hogy egy folyamat lefolyásának nagy valószínűségét szükségyszerűnek tekinti. A gyakorlatban ez nem eredményez hibát, minthogy az eltérések a várt vagy kitűzött normától a gyakorlat számára nem jöhet döntően számításba. Minden, amit szükségyszerűségnek szoktunk nevezni, lényegében egy ilyen konkrét folyamat végbemenetelének legáltalánosabb formája.⁶⁰

II.

Témakörünk szempontjából az előzőekben felvázoltak gyakorlatilag voltaképpen akkor kezdenek érdekessé válni, amikor ítéletalkotásra kényszerülünk — annak akár etikai akár pszichológiai, akár jogi értelmében. Ezzel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy az évszázadok, de még inkább az évezredek során a felfogásban alapvető változások következtek be. Tekintettel arra, hogy e kérdéskörrel a koráb-

⁵⁸ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 40. és 45. old.

⁵⁹ Rényi Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 62—63. old.

⁶⁰ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 172—173. old.

biak során részletesen foglalkoztam,⁶¹ ezért jelen alkalommal pusztán a korábbiakban még nem összegezett nézetekről adok számot. Sumner⁶² azt állítja, hogy a kabüloknál vérbosszút von maga után az is, ha egy férfi véletlenül ölt meg valakit, még akkor is, ha az áldozat volt vétkes vagy ha gyilkossággal büntettet akadályozott meg.

Az ókori bölcselők közül Arisztotelész maga is foglalkozik a jogi és erkölcsi megítélés kapcsolatával. Úgy véli, hogy ha a kártevés úgy történik, hogy bekövetkezésével nem lehetett számolni, akkor szerencsétlenségről van szó. Ha viszont nem olyasmi, aminek bekövetkezésével nem lehetett számolni, de mégis „lelki rosszaság nélkül” történik, akkor hibáról van szó. Magyarozatként hozzáfűzi: hibát követ el valaki, ha az eset kiindulópontja őbenne van. Szerencsétlenségről akkor beszélhetünk, ha az indítók kívülről jön.⁶³

A gyakorlati megítélésbeli és értékelésbeli változást, szigorodást érzékelteti Sumner, amikor felidézi, hogy a Brooklyn-híd megnyitásán számos embert agyontapostak. Néhány évszázada — mondja — vagy a klasszikus ókorban az ilyen balesetet úgy értelmezték volna, mint egyszerűen az égi hatalmak nyilvánvaló büntetését. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a véletlen események problematikája teljes egészében az általános dogmák érvényesülési területe, amikor alapvető elveket vonatkoztatnak az események bizonyos kategóriáira. Az alapelvek alkalmazását a véletlen eseményekhez szorosan kapcsolódó népszokások formálják.⁶⁴ Úgy vélem azonban, hogy ebbe az irányba való továbbhaladás meghaladná már a jelen tanulmány kereteit. Ehelyett célszerűnek látszik visszatérni a szorosabb értelemben vett jogi területre.

A büntetőjog tudományának területén — többek között — a következő esetekben találkozunk a véletlentől a lehetőségen, a valószerűségeen keresztül a szükségszerűségig terjedő döntési, illetve ítéletalkotási kényszerrel:

1. Az emberi cselekvés, az emberi döntés meghozatalakor. E körben olyan, a büntető anyagi és eljárási jogot egyaránt foglalkoztató kérdések tartoznak, mint a cselekvő ember tudatának képzete valamely cselekedete káros következményéről, cselekménye társadalomra veszélyességéről. Valamely cselekedet és a vele együtt járó eredmény közötti kapcsolat. Valószínűségi elemek színezik át a szándékosságot csakúgy, mint a gondatlanságot.

2. A jogalkotó valamely általános vagy részletszabály létrehozásakor szintén a korábban említett fogalomkörben hozza meg döntéseit. Sőt — amint arra Pintér Jenő hívja fel a figyelmet — a jogalkotó aszerint sorol egyazon magatartást a bűncselekmények vagy a szabálysértések közé, hogy a konkrét magatartás milyen valószínűséggel jár káros eredménnyel.⁶⁵ Ugyanő hívja fel a figyelmet arra is, hogy „a tömegesen előforduló jelenségek mutatója jelzi azt, hogy egy magatartás (jelenség) milyen gyakorisággal megy át konkrét sérelembe, ez adja meg a valószínűség fokát is. Ha egy vizsgálat tárgyává tett emberi magatartástípusnak eredménybe fordulási valószínűségi száma nagy, ez egyben azt is kifejezi, hogy az a magatartástípus általában magában hordja a sérelem közele és reális lehetőségét”.⁶⁶ Ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet arra, hogy a jogilag védett tárgyaknak csak olyan fokban megnyilvánuló veszélyeztetése tartozik a büntetőjog szférájába, amikor már más jogterület által biztosított óvintézkedések nem nyújtanak kellő védelmet a társadalomra súlyos fokban veszélyt jelentő eredménnyel járó cselekményekkel szemben.⁶⁷

3. A legbonyolultabb — és a helyes döntés szempontjából a legkényesebb — a helyzet a jogalkalmazáskor. Ehelyütt ugyanis a 2. pont alatt vázolt szempontok alapján kialakított felfogást kell alkalmazni az 1. alatt jelzett körben és az ott érintett személyekkel kapcsolatban. Szűkebb tárgyunknál, a büntető eljárásnál maradvá tehát egyazon problémakör kétszeresen kerül valószínűségi megítélésre. Először a cselekedet alkalmával, másodsor e cselekedetről alkotott felfogás kialakítása alkalmával.

A valószínűség és a bizonyosság (ez utóbbi lényegében megfelel a filozófiai „szükségszerűség” fogalmának) közötti összefüggéseket a büntetőeljárásban, a büntető ítélet meghozatalában Király Tibor imént idézett munkájában igen nagy részletességgel tárgyalta. Ahhoz hozzátenni meglehetősen nehéz bármit is. A bizonyosság kritériumairól alkotott gondolatai ha jogpolitikailag-pedagógiaileg egyértelműen bölcssek is, szakmailag részben kifogásolhatónak látszanak. Magam is azt vallom, hogy amikor egy ítélet megszületik, annak a bizonyosság köntösében kell megjelennie a nyilvánosság előtt. Ezt kívánja a speciál-, de különösen a generálprevenció eszméje. „Kifelé” ezért helyesnek tartható az a felfogás, amely szerint a büntetőeljárásban a bizonyítás közben találkozunk valószínűséggel, amely számszerűen valószínűség, gyakorlatilag pedig átváltozik bizonyossággá.⁶⁸ Ilyen megközelítéssel helyeselhető az is, hogy „a szocialista jog elméletében és a gyakorlatban

⁶¹ Irk Ferenc: *Nézetek a büntetőjogi gondatlanságról*. I. In: *Gödöny József (szerk.): Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok*, 17. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 255—300. old.

⁶² Hanoteau, A.—*Letourneaux, A.*: *La Kabylie*. Paris, 1893. forrásmunkára támaszkodva idézi Sumner, W. G.: *Népszokások*. Gondolat, Bp. 1978. 753. old.

⁶³ *Arisztotelész: Nikomakhoszi etika*. Kner. Gyoma, 1971. 138. old.

⁶⁴ Sumner, i. m.

⁶⁵ Pintér Jenő: *A veszély fogalma és jelentősége a büntetőjogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1965. 55. old.

⁶⁶ Pintér, i. m. 57. old.

⁶⁷ Pintér, i. m. 59. old.

⁶⁸ Király, i. m. 261. old.

egyértelmű van abban, hogy a vádlott bűnössége nem mondható ki valószínűség alapján.⁶⁹ Valóban, ha a büntetőeljárás folyamán a valószínűség igen magas fokán mondják ki a bűnösséget, akkor ez gyakorlatilag bizonyosságnak tekinthető. Egyszerűen abból a praktikus megfontolásból, hogy ellenkező esetben meglehetősen kevés embert lehetne elítélni, hiszen a bizonyítás szövevényes hálójában csaknem mindig akad egy olyan csomó, amelyet nem lehet kibogozni. Jogpolitikailag is helyes erre az álláspontonra helyezkedni, hiszen ellenkező esetben a büntetőeljárás képtelen volna betölteni már idézett kettős feladatát. Ebből a szempontból messzemenően igaz, hogy mivel a belső bizonyosság nem azonosítható az objektív bizonyossággal, „az ítélet legjobb esetben az ember által elérhető maximális valószínűséget tartalmazza.”⁷⁰ Valóban helyes az a kíváncsi, hogy a bíró a valószínűség állapotában ne hozzon bűnösséget megállapító ítéletet, hanem az *elérhető eszközökkel* (kiemelés: I. F.) a bizonyosságot érje el.⁷¹ A számos megváltoztatott ítélet azonban azt bizonyítja, hogy egyrészt az objektív és a szubjektív bizonyosság koránt sincs mindig szinkronban, másrészt a szubjektív bizonyosság nagyon is szubjektív (különböző fokokon ellentétes nézetek ártatlanságról és bűnösségről), s olykor teljesen ellentétesek az objektív bizonyossággal. Azt pedig nemhogy mérni, de még becsülni sem lehet, hogy valójában milyen arányban tér el az objektív bizonyosságtól a szubjektív döntés. Hiszen ha nincs fellebbezés, nincs óvás, ez egyszerűen nem kerülhet a felszínre.

A helyzet tehát az, hogy a büntetőeljárás során, de nemcsak a bírói döntéskor, hanem a helyszíni szemléletől kezdve a tanúkihallgatásokon keresztül a szakértői vélemény megfogalmazásig, mindenhol tehát, ahol az adott ügyben eljárók döntésre kényszerülnek, ezek a döntések csak kisebb-nagyobb valószínűséggel fogják alátámasztani az objektív bizonyosságot.

A helyzet tovább bonyolódik, ha a bűncselekmények körét a *gondatlanságból* elkövetésre

szűkítjük. Meglehetősen durva leegyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy amíg a szándékos bűncselekmények körében tipikusan „csak” azt kell bizonyítani, hogy valaki valamit megtett-e, addig a gondatlanság körében ehhez egy további, igen sok bizonytalansági tényezőt is magában rejtő döntési kényszer is járul (vagy legalábbis kellene járuljon). Nevezetesen az, hogy az egyénnek egyáltalán másként kellett volna tennie, mint ahogy cselekedett; volt-e lehetőség más magatartást tanúsítania, mint ahogy cselekedett.

Számomra úgy tűnik, hogy az ítéleteknek — legalábbis a technikai gondatlanság körében — ez a legnagyobb bizonytalanságot okozó tényezője. Mégis ezt a szempontot vizsgálják a legkevésbé. Axiómaként fogadják el, hogy a jog (büntetőjog) által előírtakat mindig be lehet tartani, sohasem fordulhat elő, hogy a tilalmakat kényszerűségből hágják át.

Ezúttal csupán jelzésszerű utalást tehetek arra, hogy a társadalmi rétegződéssel foglalkozó hazai és más szocialista országbeli kutatások egy része (így különösen a jogtudattal, a rétegnormákkal, a rétegekultúrákkal foglalkozók) ha nem is cáfolja, de erőteljesen megkérdőjelezi — és nem csak a gondatlan bűnözés keretében — a törvény előtti egyenlőség formálisan sok évszázados elvének változatlan tartalmú értelmezését és alkalmazhatóságát. A bűnmegelőzés generál- és speciálpreventív szempontjainak együttes figyelembevételére során a jövőben még valószínűleg élénk vita fog folyni a tettes — és a tett (eredmény) — arányos büntetés hívei között. Az ellentétek a két szemlélet képviselői körében annál inkább élesedni fognak, mivel a gondatlanság körében végzett kutatások — a marxizmus filozófiai és emberfelfogására alapozva — egyre tarthatatlanabbá teszik a ma még csaknem kizárólagos eredményszemléletet. Ennek legérzékenyebb területe a technikai gondatlanság. Mind a jogalkotói, mind a jogalkalmazói felfogásban módosulás szükséges ahhoz, hogy a joggyakorlat a tudomány (így a kriminológia, a szociológia, a pszichológia, a pedagógia) felismeréseivel a jelenleginél nagyobb összhangban álljon.

⁶⁹ Király, i. m. 225. old.

⁷⁰ A felfogást idézi Király, i. m. 256—257. old.

⁷¹ Király i. m. 279. old.